

objektumok közötti asszociatív kapcsolatok alapján jogunk van névátvitelről, a névalakulás útja alapján névvándorlásról, a névhasználók szempontjából pedig névköltöztetésről beszélni.

Hoffmann István disszertációja minden szempontból messzemenően eleget tesz azoknak a kívánalmaknak, amelyeket egy kandidátusi értekezéssel kapcsolatban támasztani szoktunk, sőt ki merem jelenteni, hogy e munka mind téma-választásában, az alkalmazott módszerekben, az elért új eredményekben, ezek bizonyításában, a szakirodalom hasznosításában, mind pedig a formai kivitelezés igényességében kiemelkedik az utóbbi években általam látott hasonló célú vállalkozások közül. Azok, amiket szóvá tettem, a disszertációnak nem hibái, hanem éppen Hoffmann István gondolatainak megtermékenyítő voltáról vallanak. A disszertációt ezek alapján is a magyar névtani irodalom, sőt a magyar nyelvtudomány becses teljesítményének, sőt kiváló teljesítményének tartom. Határozottan javaslom tehát a disszertáció nyilvános kandidátusi vitára való bocsátását.

MEZŐ ANDRÁS

Opponensi vélemény

HOFFMANN ISTVÁN, A magyar helynevek rendszerének nyelvi elemzése (Egy lehetséges helynévvizsgálati modell) című kandidátusi értekezéséről

Azon kevesek, akiknek már módjában állt elolvasni HOFFMANN ISTVÁN disszertációját, meggyőződhetnek róla, hogy a magyar névtudománynak egyik új alapműve, kézikönyve született meg. Azzá avatja nemcsak a választott téma súlya, hanem a feladat sikeres megoldása is. Az utolsó hasonló jellegű mű, INCZEFI GÉZA, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján) közel egy negyedszázada jelent meg (Bp., 1970.). Az új szintézis igénye két oldalról teremtődött meg: a névelméleti kutatások továbbfejlesztése és az újabban publikussá vált nagy tömegű helynévanyag feldolgozása tette egyre inkább nélkülözhetetlenné. A témaválasztás tehát rendkívül aktuális; mindazonáltal egy ilyen átfogó munka megírása komoly előkészítést, hosszasan előtanulmányokat, széles körű szakirodalmi tájékozódást, a nemzetközi és a magyar névtudomány számos elméleti és gyakorlati kérdésének beható ismeretét kívánja meg.

Hoffmann István már régóta készült erre a feladatra, ezt bizonyítja az értekezés témaköréből készült 14 közleménye: tanulmányok, kongresszusi előadá-

sok, tudománytörténeti szemlék, ismertetések, névgyűjtemények stb. De imponáló az a mintegy kétszáz tételt tartalmazó szakirodalmi lista is, amelynek eredményeit felhasználta műve megírásához. Hogy valóban felhasználta őket, bizonyítja munkájának tudománytörténeti bevezetője, továbbá a tárgyalás menetébe iktatott sok hivatkozás, ill. kritikai megjegyzés. Itt kívánom megjegyezni, hogy Hoffmann István széles körű tájékozottsága nagyfokú szerénységgel párosul: mindenütt lelkiismeretesen számba veszi a tudománytörténeti előzményeket, józan bölcsességgel értékeli erőnyeiket és hibáikat, majd ezután teszi meg saját javaslatait, amelyeket mint lehetséges, de nem kizárólagos megoldásokat ismertet. (Már a zárójeles alcím is ezt a hozzáállást tükrözi.) Igyekszik a névtan nemzetközi eredményeit felhasználni: közülük finn, német és orosz nyelvűekre hivatkozik.

Az értekezés címe jól tükrözi a választott témát: egy helynévvizsgálati modell elméleti megalapozásáról és felvázolásáról van szó, amely jellegét, módszereit tekintve nyelvtudományi alapú és érdekű, magyar anyagra építő rendszertani összefoglalás. Segítségével elvileg minden helynévtípus sokoldalúan jellemezhető (a nyelvtudomány határain belül), mégis a szerző elsődleges szándéka a stagnáló mikrotoponímiai kutatások fellendítése. Anyagát a közelmúltban megjelent megyei és járási földrajzinév-gyűjteményekből meríti, de nem marad meg egy tájegységen belül, hanem különböző vidékek terméséből merít, többször névföldrajzi eltérésekre is felfigyelve. A szemelgető adatfeltárás, ill. dokumentálás egy ilyen típusú munkánál lehet szükségszerű kompromisszum, tudatosan vállalt megoldás – előnyökkel és hátrányokkal egyaránt. Előnye, hogy sok helyről tallózhat adatokat, bátrabban szelektálhat, racionálisabban gazdálkodhat a példákkal, célratörőbb lehet bizonyos kérdések megoldásában. Veszélye, hogy eddig még föl nem bukkant problémák, speciális esetek elsikkadhatnak, a névtípusok és jelenségek belső arányai nem tárulnak föl kellő mértékben. E veszélyeket esetünkben túlnyomórészt áthidalja a szerző nagy névismerete, szakirodalmi jártassága és a többször alkalmazott mintavételi módszer. Ha tapasztalatait vagy hipotéziseit nem találja teljes mértékben megnyugtatónak, mindig felhívja a figyelmet a további vizsgálatok szükségességére. Módszere így teljes mértékben korrektnek tekinthető, mindazonáltal szívesen látnánk a jövőben Hoffmann Istvántól (vagy valamely követőjétől) egy olyan tanulmányt is, melyben az itt leírt helynévvizsgálati modell működését egy nagyobb, zárt korpuszon (pl. egy járás helynévanyagán) demonstrálná.

A disszertáció alapvető meghatározója a rendszerszemlélet. Nyomon követhetjük egyrészt azt, hogy bizonyos elemtípusokból hogyan épülnek föl nyelvi, névtani részrendszerek, majd ezekből makrostruktúrák; másrészt azt is tudatosítja a szerző, hogy a részrendszerek hogyan hatnak egymásra, illetőleg a létező modellek miképp determinálják a születő új neveket. Az egyedi és általános viszonyának állandó szemmel tartása, az oknyomozó hajlam, a szinkronia és diakronia szempontjának módszeres érvényesítése élővé, mozgékonyvá, dialektikussá teszi a művet, feledtetve az elmúlt évtizedek nem ritkán unalmas taxonómiába fulladó vagy az ósdi, ellentmondásos tipológiákba reménytelenül

belegabalyodott névtani leírásait. Mindennek persze előfeltétele egy jól átgondolt alapszisztéma adekvát fogalmi rendszerrel, kidolgozott, definiált terminológiával. Ama nem szűnő tapasztalásunk, hogy Hoffmann István magabiztosan uralja anyagát, s nemcsak maga igazodik el a maga teremtette rendszerben, hanem másokat is simán, zökkenőmentesen kalauzol, jelentős részben éppen a szilárd alapvetésnek köszönhető. Éleslátás, tehetség és kemény munkával kiérlelt gondolatok jellemzik a disszertációt. Az olvasó „komfortérzetét” az is fokozza, hogy hagyomány és újítás harmonikus egységbe olvad. Az általa vágott csapáson a gondolat könnyen halad előre, s az együttgondolkodást természetes módon követi az olvasó részéről a kérdések továbbgondolása. Megítélésem szerint az értekezés nemcsak alapját képezheti szerzője tudományos minősítésének, hanem apróbb igazításokkal azonnal kiadható és kiadandó. Az alábbi megjegyzéseim tehát úgy is felfoghatók, mint szakmai széljegyzetek egy nyomdai szerkesztés előtt álló kéziratához. Egy csokorra való kérdés, helyeslés, ellenvetés vagy továbbvitt gondolat. Sorrendjük a dolgozat menetét követi.

Az értekezés bevezető szakaszában tudománytörténeti áttekintés olvasható „Rendszer és szintézis helynévkutatásunkban” címmel, amely bár az összegző típusú munkák szemléjére törekszik, mégis nyomon követhetők általa a magyar névtudomány főbb vonulatai. A 19. század második felének és a 20. század elejének szükségszerűen változatos képe szerintem kiegészítendő a Jankó Jánosra való rövid utalással. SZABÓ T. ATTILA szerint „Jankó a régi és az új határmezsgyéjén állva, egyaránt tekinthető a XIX. századi helynévkutató módszerek összefoglaló, tökéletesítő vagy pedig az újabb magyar helynévgyűjtés és feldolgozás kezdetét hirdető kutatónak.” (A magyar helynévkutatás a XIX. században. II. kiadás: SZABÓ T. ATTILA Nyelv és település c. kötetében. Bp., 1988. 65.) – A 20. század második felének törekvéseit jellemezve Hoffmann István többek között a következőket írja (10): „A Kniezsa–Bárczi-féle történeti helynév-tipológia belső ellentmondásait, főleg kronológiai tekintetben képviselt merevségét a történész Kristó Gyula próbálta feloldani”. Kniezsát és Bárczit valóban Kristóval együtt érdemes olvasni – Kristót viszont MAKKAI éleslátó recenziójával együtt (Nyr. 103: 97–106).

Kázmér Miklós tipológiai rendszeréhez érve – melynek közismerten az alap- és megkülönböztető elemek szétválasztása a lényege – a következőket írja (17–8): „A fogalom értelmezését azonban a történeti és leíró szempontok kérdése nehezíti. Az alapelem nála egyrészt keletkezéstörténeti kategória ..., másrészt szerkezeti fogalom ... Az értelmezés bizonytalanságából fakadóan kénytelen felvenni a kettős funkciójú elemek csoportját.” (Hasonlóan a 86. lapon.) Lehet, hogy a kritika jogos. Mindenesetre én azt tapasztaltam, hogy Hoffmann István többet bajlódott ezekkel a kétarcú -s képzős alakulatokkal, mint Kázmér, ennek ellenére beletört a bicskája néhány kritikus név osztályozási kísérletébe. Nem azért, mert rossz a kitalált rendszer, hanem olyan bonyolult a nyelvi valóság, hogy minden részletét nem tudjuk feltárni. Az ilyen problematikus alakulatok számára nem hiba külön osztályt vagy rovatot nyitni. Tekinethetnénk ezeket olyan „parkolóhelyeknek”, ahol azok

az adatok állnak, amelyek a besoroláshoz szükséges további információra várnak.

Ami pedig a szinkrón és diakrón szempontok érintkezését, „keveredését” illeti: jogos a szétválasztásuk, de csak egy bizonyos határig. Ha nagyon szigorúak lennénk, a Kázmérre kimért szemrehányással Hoffmannál is előhozakodhatnánk, pl. így: „a derivációval alkotott nevek kategóriája nála egyrészt keletkezéstörténeti, másrészt szerkezeti fogalom”. Lehet, hogy ő ez ellen tiltakozna – a kategória- és terminusalkotása is a szétválasztásra irányul –, vég eredményben azonban a nevek leíró nyelvtani analízise a „Történeti vizsgálat” fejezetében teljeseedik ki. Mindez valószínűleg azért van, mert a két nagy elemző egység („Szerkezeti elemzés” – „Történeti vizsgálat”) nem pontos tükröképe egymásnak a szinkrónia és a diakrónia szempontjából, hanem részben komplementerek. Az első részt a névszerkezeti vizsgálat uralja, a másodikat a szélesebb értelemben vett grammatika. Lehet persze sarkosabbra gyalult rendszert is kimunkálni, de az nem biztos, hogy közelebb fog kerülni a nyelvi valósághoz. Hoffmann István szisztémája számomra eléggé meggyőző, és valóban „egy lehetséges” útját kínálja a magyar helynevek elemzésének. Mielőtt azonban ennek részletéről véleményt nyilvánítanék, ki kell tennem az értekezés bevezető szakaszának néhány elvi, ill. gyakorlati kérdésére.

A 38–39. lapon kerül elő első ízben (majd később ismételten: 48, 51 stb.) RUDOLF SRAMEK nyomán a *toponímiai norma, a megnevezési modellek*, illetve ezzel összefüggésben a *helynevek rendszerszerűsége* kérdése. Létező, fontos dolgokról van szó, beszélni kell róla. A nyelvtudomány más területein is élénken foglalkoztatja a kutatókat a rendszer és a norma problémaköre, de a viták még nem zárultak le. Egyelőre a nyilatkozatok egy része megreked az elvi deklarációk szintjén, s a részletező vizsgálatokat meghagyja a jövő számára. Hoffmann István pozitívan, ugyanakkor kellő mértéktartással viszonyul a témához, s megpróbál néhány konkrétummal is hozzájárulni a kutatáshoz. Messzemenően egyetért az azzal az óvatos figyelmeztetésével (46. lap), amely a nevek lexikális természetére hivatkozva a rendszerkapcsolatok lazaságára utal. Ezt a gondolatot továbbfolytatva azt mondhatjuk, hogy a nyelv rendszerszerű és rendszertelen jelenségek halmaza, ill. állandó harca, egyensúlyok és egyensúlytalanságok folyamatos változása térben, időben, részrendszerben egyaránt. A nyelvész mindig a rendszert keresi, de soha nem tévesztheti szem elől a rendszertelenséget sem.

Hasonló a helyzet a nyelvi normával, azon belül a toponímiai normával is. Ha a normát követendő szabályszerűségek összességéként határozzuk meg, nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy vannak kemény törvényszerűségek, vannak tendenciaszerű jelenségek és éppen formálódó, az esetlegességből kilépő (vagy teljesen esetlegesnek tűnő) jelenségek. A problémák főleg a gyakorlati elemzésben várhatók: meg tudjuk-e mondani, hogy mi a szabályos és szabálysértő, nem normatív forma? A ritka névegyedek szabályosak vagy szabálytalanok? Egyáltalán: mennyire jellemezhető mennyiségi mutatókkal a norma? Tehetünk-e ilyesféle – legalább a relativitás szintjén mozgó – meg-

jegyzéseket, hogy: minél gyakoribb, annál szabályosabb és fordítva? További kérdések lehetnek, hogy a nevekben jelentkező normajelenségek mennyire névspecifikusak, mennyire mutatnak táji vagy csoportnyelvi függőséget, milyen kapcsolatban állnak az egyéni és kollektív névismerettel stb. E kérdések egy részét a disszertáció is érinti, de nálam egy fokkal optimistábban látja a megoldás lehetőségeit. Magam szkeptikus vagyok a nyelvjárások mintájára alkotott „névjárások” kategóriájával is. A nevekben jelentkező táji különbségeket nem vitatom, sőt az egyik legizgalmasabb kutatási területnek tartom, de az a meggyőződésem, hogy legfőljebb jelenséghatárokat tudunk megrajzolni, névjárásokat nem (a 48. lap derűlátó jóslatával szemben). Még ingoványosabb területre lépünk, ha a „nyelvterület egyes részeinek toponímiai normájában megmutatkozó jelenséghatárok alapján” tesszük ezt.

A névszerkezeti elemzés előtt még képet kapunk a helynévfajtákról is. A víznevektől kezdődően az építményfajtáig bezárólag 7 fő kategóriával és számos kisebb csoporttal ismerkedhetünk meg. Én a mikrotoponimákon túl a tájnevekkel foglalkoztam behatóbban, ezért az osztályozás idevágó részeihez szólok hozzá. A tájnevek a 4. kategóriát alkotják (60), de már az előző csoportban, a domborzati nevek között feltűnnek ilyenek, mint hegységek (3.1.), síkságok, alföldek nevei (3.5.). Vajon az *Alföld*, *Felföld*, *Hegyhát* típusú neveknek hol lesz a helyük: a domborzati vagy tájnevek között? Még nagyobb gondot okoznak a kettős motivációjú nevek. A *Cserhát* első eleme például a növényzetre, utótagja a domborzatra utal. Hoffmann István osztályozása az erdőneveket egységesen a tájnevek közé sorolja, még akkor is, ha egészen kis képződményekre vonatkoznak. Egészen pontosan: ide tartoznak (4.2.) az „erdők, ligetek, bokros helyek, erdőrészek: vágások, irtások nevei”. Az a véleményem, hogy a *tájnév* terminust meg kell hagyni a történetileg kialakult és széles körben alkalmazott jelentésben: „tájegység neve”. A (4.3.) mocsarak, lápok, nádasok, nevei csoportját is csak azzal a megszorítással hagynám itt, hogy a legalább 2–3 falu határán átvonuló denotátumok megnevezései jöhetnek szóba. Vagyis a tájnevek közül kizárandók a mikrotoponimák, mert azoknak főleg a határnevek között van helyük. A 4.4. pont „mikrotájak nevei”-vel nem tudok mit kezdeni, mivel se példa, se definíció nincs mellékelve. A földrajztudomány ugyan számon tartja a kistáj – középtáj – nagytáj kategóriákat, de nem tudom, hogy Hoffmann István erre gondolt-e, mivel a mikrotájnevek (zárójelesen) a „valódi” tájnevek szinonimájaként szerepelnek. De az sem derül ki, hogy mi a valóság kritériuma. Igaz, a szerző nem tett ígéretet definíciókra, és joggal hívja fel a figyelmet bizonyos kutatások hiányára. – Új, hasznos kategória a (2.) vízparti helyek nevei, bár itt is lesznek majd gyakorlati gondok (a partszakaszok, árterületek általában ligetek, rétek gyümölcsösök).

Szépen kidolgozott rész a „Szerkezeti elemzés” c. fejezet, melyben a névrészek szerinti tagolódásról és névrészfunkciókról esik szó, ügyesen továbbfejlesztve a korábbi szakirodalom névszerkezeti elképzeléseit (l. pl. a megnevező funkcióról mondottakat: 79). Két apró megjegyzésem: a *Farkas-oldal* nem csak a tekintetben bizonytalan motivációjú név, hogy sok farkas élt-e ott, vagy talán

egy farkas széttépett egy állatot (→ eseménynév), hanem komolyan szóba jöhet a növényzet szerepe is: létezik egy *farkasalma* nevű erdei növény, mely sok helyen vált a helynévadás alapjává, de a megnevezésben csak előtagjával vett részt (75). A következő lapon szereplő *Tücsöknyerítő* szerintem nem homályos motivációjú: a tájban élő állat jellegzetes hangadása szolgált alapjául (vö. pl. *Békarikató*). – A 133. lapon olvasható *Cinegérés* nyilván véletlen elnézés folytán került a növények közé. Hasonló figyelmetlenség lehet a *Csárdánál* ragszilárdulásos névalak szerepeltetése a szószerkezetek között (97). Kérdés, hogy ugyanitt (igés) szerkezetnek tekinthetők-e a *Halesz*, *Bárnevolna*, hiszen nem szintagmatikus szerkezetből származnak, hanem szerzetlen szókapcsolatból.

A „Történeti vizsgálat” c. nagyfejezet (99 kk.) valójában k e l e t k e - z é s t ö r t é n e t i vizsgálat, amely szervesen egybeépül egyfajta kategoriális elemzéssel. Első fejezete a „Grammatikai szerkesztéssel alkotott nevek” címet viseli, ami tulajdonképpen szintagmatikai osztályozást jelent. Tekintettel arra, hogy a *grammatikai* szerkesztés igen tág fogalom, amely például hagyományosan a derivációt is magában foglalja, célszerű megmaradni a *szintagmatikus* jelző mellett. Ez a többi azonos szintű kategóriával is korrelál, különösen akkor, ha a „*Derivációval* alkotott nevek” csoportját „*Morfematikai szerkesztéssel* alkotott nevek”-re változtatjuk. Hiszen a helynévképzéssel, névszójelekkel, határozóragokkal való névalkotás egyaránt morfematikai művelet (sőt a névutózásnak is helyet találhatunk a morfematikában). Így nem kellene a terminológiai hagyománnyal sem szembeszállni, amely tudvalevőleg a *deriváció*-t a képzésre foglalta le.

A helynévképzés fejezetéből szeretném kiemelni azokat a finom megfigyeléseket, amelyek a földrajzi köznevekkel való szoros összefüggésre utalnak. A *nádas*, *fűzes* utótagú nevek például úgy keletkeznek, hogy a korábban lexikalizálódott -s képzős formák mint kész panelek épülnek be a toponimákba, szemben például egy *Bogáncsos*-féle lexémával, amelyben az -s képző a helynévadás pillanatában csatlakozik a tőhöz, tehát tényleges helynévképző. Hasonló alapon névszerkezeti különbségek is létrejöhetnek; jó példa erre a *Bitvára dülő* és a *Töltésre nyúló* nevek különbsége, ahol a dülő főnevesülése miatt az első esetben már nem elliptikus, hanem teljes szerkezetű, kétrészes névvel számolhatunk. Tekintettel arra, hogy a képzett szavak földrajzi köznévvé való átvértékelődése fokozatos nyelvtörténeti folyamat, sokszor nehéz megítélni a lezáródást. Ez – ahogy Hoffmann István többször is hangsúlyozza – névszerkezeti bizonytalansághoz is vezet. – A *-ka/-ke* helynévképzős alakulatok között felsorolt *Tóka* (137) tapasztalatom szerint néhány vidéken tájszóként, földrajzi köznévként is létezik (vagy létezett), de ennek részletesebb filológiai dokumentálása a jövő feladata. – A kocsmanevek között megfigyelhető *Becsalí*, *Betéri*, *Lebuki*-félék (136) játsszi képzéssel alakultak, a bennük levő -i szuffixum szerintem nincs kapcsolatban az ómagyar -i helynévképzővel (*Apáti*, *Horhi*), így az alábbi kronológiai következtetés is alapját veszíti (136): „Az -i képző tehát nemcsak a korai ómagyar településnevek alkotásában játszott szerepet...,

hanem – funkciójának részbeni átértékelődésével – ma is eleven helynévképzőnk.” Az is további vizsgálatra szorul, hogy a *Horhi*, *Kereki*-féle nevek *-i* képzője valóban az *Apáti* típusúak analógiájával született-e (uo.), vagy tőlük függetlenül elliptikusan. Szerintem akkor járunk közelebb az igazsághoz, ha mindkettő lehetőségével számolunk. Ellenkező esetben megtagadnánk a közönséges *-i* melléknévképző működését a helynévadásban, és az *-é* birtokjelből átminősült *-i* helynévképző kizárólagosságát hirdetnénk. (Egyébként az analógia fontosságáról teljesen egyező a véleményem a szerzővel, legfeljebb ő elegánsabban – divatosabban? – *modellhatásról* beszél.)

Az analógia egy sajátos fajtája működik az *i n d u k c i ó s* *n é v a d á s* során is. Ez a szellemes új kategória Hoffmann István találmánya. Olyasféle esetekről van szó, mint amikor Sáska határában egy *Kőember* nevű szikla közelében egy másik helyet *Kőasszony-sziklá*-nak, egy harmadikat *Vénember-hegy*-nek neveznek (209). Hasonló jelenségekre idáig a magyar szakirodalomban a személynévadásban figyeltek fel, és *névvonatköztatás*-nak nevezték el (pl. amikor az ómagyarban két szakácsot *Kevereg*-nek és *Zavarog*-nak, vagy egy testvérpárt *Töttös*-nek és *Vesszős*-nek neveztek el). Rokon jelenség még ezzel az utcanévadásban megfigyelhető homogén névbokrok kialakítása (pl. virágnevű utcák egymás mellett). Nem sorolnám viszont az indukciós névadás esetei közé a *Tizesmalom* > *Tüzesmalom* változást, mivel itt nem egy másik név asszociációs hatásáról van szó, hanem a népetimológia egyik esetéről, a név belső átformálódásáról. A szerző azon vélekedése, hogy „az indukáló maga az alapnév” (uo.), szerintem önellentmondás. Az indukciós névadás értelmét mindig egy másik helynév létezése, hatása adja meg.

Bő gyűjtemény van még a sok szép, találó megfigyelésből, de ezek további részletezésétől el kell tekintenem. Szeretném azonban felhívni a figyelmet két nagyon szemléletes ábrára, amely a névalakulások alkalmanként megfigyelhető rendkívüli bonyolultságát demonstrálja (182: *Varjas-hegy* stb., 248: *Mohostói-dűlő* stb.). Ehhez hasonlóak a könyvváltozatban nagyobb számban is elkelnének. – Végezetül kiemelésre kívánczik az értekezés gördülékeny, olvasmányos stílusa, csiszolt értekező prózája, logikus, szinte didaktikus gondolatvezetése. A szerkesztés példaszerűen szép, legföljebb a mű első felét lehetne több tagoló számmal, betűvel még áttekinthetőbbé tenni.

Az elmondottak alapján a disszertációt mind tartalmi, mind formai tekintetben messzemenően alkalmasnak tartom nemcsak vitára bocsátásra, hanem általa a kandidátusi fokozat elnyerésére is.

JUHÁSZ DEZSŐ